

Tussen preek en sacrament. Christuspresentie in de verkondiging

Graag wil ik Ciska Stark en Bert de Leede hartelijk danken voor het voorrecht om hun boek al te mogen lezen voor het hier officieel wordt gepresenteerd, en ook voor de uitnodiging om hier vanmiddag te spreken. Laat ik beginnen met te zeggen dat ik hun boek met grote belangstelling heb gelezen en er veel uit heb geleerd, en dat ik denk dat studenten er ook heel veel uit kunnen leren. Daarom is dit een waardevol boek. Ik ben vanmiddag niet gevraagd om het te bespreken, en zal dat dan ook niet doen. Ik ben gevraagd om iets te zeggen over de presentie van Christus in de eredienst, en aangezien het over de verkondiging gaat, ligt het voor de hand mij in het bijzonder op de verkondiging te concentreren. Ik zal dat doen vanuit en in gesprek met het boek dat hier vanmiddag wordt gepresenteerd.

Ontvouwen maakt een dubbele claim als het gaat om Gods tegenwoordigheid in de verkondiging. Die dubbele claim wil ik graag inleiden met een mooi citaat van Miskotte dat ik in *Ontvouwen* vond:

Op het ogenblik dat de verandering zich voltrekt (in de eucharistie), luidt er een heldere, machtige schel door de kerk en allen storten op de knie: zij beleven de werkelijke, tastelijke Tegenwoordigheid. Bij de bediening des Woords kan ook, door de mensenwoorden heen, een heldere schel in de harten luiden: God is tegenwoordig, God is in ons midden, laat ons diep in 't stof aanbidden.¹

Waar de Rooms-Katholieke theologie van oudsher de werkelijke tegenwoordigheid van Christus vooral koppelt aan de eucharistie, en sinds de hoge Middeleeuwen bijzonder aan brood en wijn, koppelt Miskotte – en hij staat hier in een goede reformatorische traditie – de werkelijke tegenwoordigheid ook aan de verkondiging. *Ontvouwen* onderstreept deze werkelijke tegenwoordigheid in de verkondiging:

Als het kenmerk van het sacrament is dat Christus reëel present is in en door de tekenen van brood en wijn, mits deze op geestelijke wijze, dat wil zeggen met een gelovig hart, gegeten en gedronken worden, dan geldt dat op gelijke wijze bij de prediking.²

Ontvouwen gaat echter nog een stap verder, namelijk wanneer het claimt dat de verkondiging daarmee 'een zekere sacramentaliteit' verkrijgt, ja, sterker nog – en hier volgen Stark & De Leede Van den Brink & Van der Kooi – 'het sacrament bij uitstek' is (37).³ Als ik goed begrijp wat hier wordt gezegd, dan worden in de bovenstaande citaten vijf gradaties van Christuspresentie onderscheiden:

- Potentiële presentie
- Actuele presentie
- Actuele presentie die de verkondiging een zekere sacramentaliteit geeft
- Actuele presentie die de verkondiging tot een sacrament maakt
- Actuele presentie die de verkondiging tot het sacrament bij uitstek maakt

¹ K.H. Miskotte, *Om het Levende Woord: Opstellen over de praktijk der exegese* ('s-Gravenhage: Daamen's Uitgeversmaatschappij, 1948), 279, gecit. bij Stark & De Leede, *Ontvouwen*, 31.

² *Ontvouwen* 37. De analogie tussen Christuspresentie in Brood en Wijn en in het verkondigde Woord wordt ook gemaakt door Paus Benedictus XVI, *Verbum Domini* (Apostolische Exhortatie, 2010) 56: 'Christus die werkelijk tegenwoordig is in de gedaanten van brood en wijn, is op analoge wijze ook tegenwoordig in het Woord dat in de liturgie wordt verkondigd.'

³ Vgl. Gerrit de Kruijf, 'Het heilige en de preek,' *In de waagschaal* nov. 2011: 'De preek is het protestantse sacrament.'

Bij Miskotte gaat het om potentiële presentie die – hij geeft in de geciteerde passage niet aan onder welke condities – actueel kan worden. Stark en De Leede lijken aanvankelijk met Miskotte mee te gaan, en bovendien wel een conditie te specificeren: het hart van de hoorder moet gelovig zijn. Vervolgens claimen zij voor de prediking ‘een zekere sacramentaliteit,’ en tenslotte dat deze het sacrament bij uitstek is. Mijn indruk is, dat hier het enthousiasme over het belang van de verkondiging, en de poging dit enthousiasme in zo sterk mogelijke bewoordingen tot uitdrukking te brengen, leiden tot concessies waar het gaat om de theologische precisie – concessies overigens die ook Van den Brink en Van der Kooi al deden.

Immers, wat is een sacrament? Een sacrament is een symbool, een teken, dat verwijst naar Gods genade en die ook bewerkt. De werking van het sacrament is onafhankelijk van het geloof van de bedienaar. Over de rol die het geloof van ontvanger van het sacrament speelt, verschillen de meningen. Wij zagen zojuist al dat Stark en De Leede zeggen dat Christus tijdens de eucharistie werkelijk present is in brood en wijn, ‘mits deze op geestelijke wijze, dat wil zeggen met een gelovig hart, gegeten en gedronken worden.’ Dit voorbehoud staat in de traditie van Calvijn. De Rooms-Katholieke Kerk beklemtoont de objectiviteit van de werking van de sacramenten, maar zal tegelijkertijd toegeven, dat er factoren kunnen zijn die de werking van de in het sacrament geschonken genade kunnen beperken. Wie gedoopt wordt, ontvangt vergeving van zonde en wordt lid van de Kerk, en wordt daarmee ook opgenomen in een relatie met God en met de Kerk die het hele leven van de gedoopte kan doordeseemen – of ook niet. Er is dus een institutioneel aspect, dat sowieso bewerkt wordt (zondevergeving en lidmaatschap van de Kerk) en een relationeel aspect, dat wordt geopend, maar niet causaal bewerkt. De werking van dit relationele aspect is afhankelijk van de ontwikkeling van de relatie. Dit geldt naar mijn mening voor alle sacramenten – of men er nu twee erkent, of drie, of zeven. Bij elk sacrament, zo zou ik hier aan toe willen voegen, wordt het teken begeleid door een woord; bij de doop: ‘Ik doop U in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.’ In avondmaal of eucharistie zijn de instellingswoorden essentieel. Ook hier hebben wij te maken met een institutioneel aspect, dat objectief plaatsvindt – de daadwerkelijke vereniging van de gelovige met Christus – en met een relationeel aspect. Want hoe die vereniging uitwerkt in het leven van de gelovige, is opnieuw afhankelijk van de relatie die die gelovige met Christus heeft. Idealiter is het effect een effect van voeding, vernieuwing, heiliging, en grotere eenheid met de Kerk. Maar de vereniging kan ook een botsing worden, en dan eet de ontvanger van het sacrament zich een oordeel. Het voert te ver om dit hier voor alle zeven sacramenten uit te werken; de onderliggende gedachte lijkt mij helder. Er is nog één aspect van wat een sacrament is, dat ik hier wel wil aanstippen. De ontvanger van een sacrament kan een sacrament nooit ontvangen door alleen maar aanwezig te zijn. Hierin verschilt een sacrament van de zegen, en ook van de preek. Alle aanwezigen, gelovig of ongelovig, gedoopt of ongedoopt, ontvangen die. Voor het ontvangen van een sacrament moet men echter gedoopt zijn. De enige uitzondering is de doop zelf, en die ontvangt men op belijdenis: de ontvanger – of haar ouders – belijdt haar geloof. In die zin veronderstelt het ontvangen van een sacrament het ja-woord van de gelovige tegen de Godsrelatie. Bij de doop is dat ja-woord gegeven in de belijdenis, bij andere sacramenten in het gedoopt zijn. Maar daar bovenop moet men bij elk volgend sacrament opnieuw ja zeggen; men ontvangt het niet door alleen aanwezig te zijn. In avondmaal en eucharistie belijdt men eerst zijn geloof, en maakt men de keuze om al dan niet aan te gaan; men kan ook aanwezig zijn zonder aan te gaan. Natuurlijk kan de beslissing om te communiceren een louter uitwendige beslissing zijn; men kan dit doen omdat men niet achter wil blijven bij andere aanwezigen, en niet vanwege en oprecht ‘ja’ tegen God. Maar ook dan is het een beslissing, zij het een oppervlakkige en zelfs verkeerde beslissing.

Hiermee ben ik in feite begonnen met de volgende stap in mijn betoog: het onderscheiden van preek en sacrament. Aan het ontvangen van een sacrament gaat een ja-woord van de gelovige vooraf; aan het ontvangen van de preek niet. Die is er voor iedereen, voor alle aanwezigen. Hier komt bij dat ook het tekenkarakter ontbreekt in de verkondiging. De homileet *kan* gebruik maken van tekens, maar gebruikelijk is dit zeker niet. Het is daarom misleidend om de preek een sacrament te noemen, en het lijkt mij zelfs een geval van gevaarlijke overdrijving om de preek het sacrament *bij uitstek* te noemen. Dit is niet bedoeld als theologische scherpslijperij. Laat ik het uitleggen met een analogie. Als de doop zich laat vergelijken met een huwelijksluiting, eucharistie en avondmaal met de viering van de liefde binnen het huwelijk, dan laat de verkondiging zich vergelijken met een liefdesverklaring die bedoelt wederliefde op te roepen, zodat die kan worden bezegeld met doop en eucharistie. Reeds vanaf de vroege Kerk waren de catechumenen aanwezig bij de preek; de verkondiging had voor hen een nodigend karakter, en leidde hen toe naar de doop. Maar ook zij die gedoopt zijn hebben er behoefte aan, te blijven horen dat God hen eerst heeft liefgehad en die liefde wil bezegelen in de eucharistie; in die zin heeft ook voor hen de verkondiging een nodigend en toeleidend karakter. Wie de preek het sacrament bij uitstek noemt, suggereert dat wij er met de preek al zijn. Maar de preek bedoelt niet meer dan ons in beweging te zetten, zodat wij er zullen komen. Ik onderstreep hiermee graag het pleidooi van collega's Stark en De Leede voor een veelvuldiger avondmaalsviering, maar ik voeg daar gelijk aan toe dat wanneer zij de preek het sacrament bij uitstek noemen, dit hiermee op gespannen voet lijkt te staan.

In de katholieke liturgie buigen wij voor het evangelieboek en voor de geconsacreerde hostie, het lichaam van Christus – en in afgeleide zin voor altaar en tabernakel, vanwege de verbondenheid van die beiden met Brood en Wijn. Het is in Woord en Sacrament dat Christus present is – en met Woord bedoel ik dan niet de verkondiging, maar de lezing uit de Heilige Schrift. Zo is de beweging in de liturgie een beweging van God naar God: God neemt het initiatief tot een liefdesrelatie in Zijn Woord en bezegelt die in het Sacrament. De preek heeft zijn plaats in de beweging van Gods initiatief, zoals uitgesproken in Zijn Woord, en de bezegeling, zoals die plaatsvindt in het Sacrament. De predikant heeft hierin een dubbelrol. Enerzijds is het zijn taak, namens God het Woord dat zojuist heeft geklonken, dichter bij de mensen te brengen, zodat zij zich weten aangesproken. Met een woord van Miskotte: In de verkondiging moet Christus onze tijdgenoot worden! (Miskotte, GCB 1848). Anderzijds is het ook zijn taak, de gemeente voor te gaan bij het ingaan op de uitnodiging die heeft geklonken, en dat op zó'n manier dat hij de gemeente meeneemt en niet verweesd achterlaat.

Die dubbelrol vergt grote vaardigheden, en ik ben er van overtuigd dat het leerboek dat Stark en De Leede hebben geschreven, bij het aanleren van die vaardigheden een belangrijke rol kan spelen. Tegelijkertijd heb ik ook wel een theologische bedenking bij de suggestie van de maakbaarheid van de preek die van dit boek uitgaat. Enerzijds deel ik de opvatting dat preken een ambacht is, en dat je dat kunt leren. Anderzijds is mijn ervaring dat het uiteindelijk niet van de predikant afhangt. Gods genade laat zich niet causaal manipuleren. Anders gezegd: ik kan in het ambt staan en een preek voorbereiden volgens alle regelen der kunst, en toch bij het houden van de preek merken dat de Geest niet vaardig wil worden over mijn woorden. En omgekeerd kan ik een preek houden waarvan ik weet dat hij niet goed is, en toch merken dat God dit kromme hout gebruikt om er een rechte slag mee te slaan. Ik heb jarenlang met collega Dr Willem van Asselt college gegeven over de geschiedenis van de theologie en de filosofie. In het college over Augustinus placht van Asselt te vertellen dat Augustinus bekeerd is mede omdat hij, toen hij in de tuin zat, buiten een kinderliedje hoorde zingen. En als hij dat vertelde, zong Van Asselt, op de melodie van Vader Jacob: *tolle, lege, tolle, lege*. Maar Augustinus hoorde daarin een Woord van God:

Neem en lees. Hij deed wat hem werd gezegd en werd tot in het diepst van zijn hart geraakt door wat hij toen las. Laten wij proberen in onze verkondiging het woord van God niet in duisternis ten onder te houden. Maar laten wij ons er tegelijk van bewust zijn, dat onze verkondiging het Woord van God niet is, maar door God zelf tot Zijn Woord voor de gemeente en voor ons moet worden gemaakt. En als God een kinderliedje kan gebruiken, kan hij de meest abominabele preek gebruiken. Ik zeg hier niets waar Stark en De Leede het niet mee eens zijn. Integendeel, zij zeggen zelf: 'We vragen in het gebed om de Geest aan God Zelf dat wij God zo ter sprake zullen brengen, dat Hij zelf het w/Woord neemt. Of dat daadwerkelijk gebeurt, dat heeft noch de voorganger, noch de kerkganger in de hand. Het blijft zijn "genadige wil". En als het gebeurt, is het Gods eigen werk' (31). Belangrijk is dan ook niet alleen dat wij ambachtelijk de goede stappen zetten tijdens het maken van de preek, maar ook dat wij dat doen in een biddende en ontvangende houding, een houding waarin wij erkennen dat niet wij het wel eens even goed zullen zeggen, maar dat wij afhankelijk zijn van de vrijmacht van God waarin hij gebruik wil maken van ons gestuntel. Stark en De Leede onderstrepen dit zelf ook: 'In de studeerkamer wordt daarom gestudeerd én gebeden; daar wordt ontvankelijk geluisterd, in de verwachting van en de hoop op een "woord dat tot ons komt".' Toch vind ik, dat juist in dit opzicht het boek van Stark en De Leede tekortschiet: zij doen veel om dun studenten in te leiden in de praktijk van de preekvoorbereiding, en dat is goed. Maar als het gaat om de rol van het gebed in die preekvoorbereiding, dan lijken zij te denken: 'Dat hoeft je niet te leren' of 'Dat weten de studenten zelf wel.' Alleen waar het gaat om de methode van de *lectio divina* komt het gebed in praktische zin aan de orde, en zelfs dan nog kort. Ik denk, dat bidden geleerd moet worden, ook het bidden in de preekvoorbereiding, dat studenten daar behoefte aan hebben, en dat jullie boek in dit opzicht aanvulling heeft.

Hoewel ik blij ben met de praktijkgerichtheid van jullie boek, heb ik om een aanverwante reden wat moeite met termen zoals *good practice*. Het suggereert voor mijn teveel dat wij dit klusje wel even zullen klaren. Moeten wij, ook wanneer wij ons uiterste best doen, niet leren leven met ons eigen tekortschieten? Gerrit Immink heeft gezegd, dat het wekelijks voorbereiden van een of meer preken meer creativiteit en doorzettingsvermogen eist dan het voltooien van een proefschrift (GCB 1834). Maar vergt de wekelijkse verkondiging niet vooral een afhankelijkheidsbewustzijn? In de woorden van Rudolf Bohren: 'Niet de grote mond, maar het grote oor, maakt de "grote" predikant' (GCB 1859).

Ik kom tot een afsluiting: kunnen wij de preek een sacrament noemen? Nee. Sacramenteel dan misschien? Als wij willen onderstrepen hoezeer de verkondiging toeleidt naar het Sacrament, daarmee verbonden is en er zelfs een eenheid mee vormt, dan wel. Is Christus aanwezig in onze verkondiging? Ja, als wij Zijn stem vernemen. Laten wij dus luisterend met Zijn Woord aan de slag gaan!